

آواها و نواهای شب قدر

هوشنگ جاوید*

مناسک: در این شب‌ها که از نوزدهم ماه رمضان تا بیست و سوم این ماه به شب‌های قدر و احیا معروفند، تغییرات زیبایی

در نغمات و مضمون‌های شعری در آواها پدید می‌آید، حزن و حالت تضرع در نغمات قزونی می‌یابد به همین سبب،

مناجات سحری بیشتر به سوی نعت و مدح و منقبت سوق می‌یافت و گونه‌های آوازی (که بهتر است آن را شیوه‌های آوازی

بنامیم) در اشکال زیر، مورد استقبال مومنین بود.

ذکرخوانی، دعاخوانی، نعت‌خوانی، منقبت‌خوانی، مقتل‌خوانی، نیایش‌خوانی، روضه‌خوانی، مدیحه‌سرایی، نوحه‌خوانی،

مریثه‌خوانی، ترسه‌خوانی و قنبرخوانی

ذکرخوانی: ذکر در موسیقی عبادی ایران جایگاه ویژه‌ای دارد و به سبب تنوع مضامین آن، دارای دسته‌بندی گسترده‌ای

است، گرچه در دو شکل اجرا می‌شود، ذکر دائم، ذکر مناسبتی، اما از بعد موسیقایی، اذکار را می‌توان به صورت زیر

تقسیم کرد.

ذکر عبادی، ذکر آئینی، ذکر دعا، ذکر توسل، ذکر خانقاه، ذکر مرثیه، ذکر مصیبت، ذکر نیایش

این ذکرها در دو حالت به اجرا درمی‌آیند:

ذکر خفی: که اکثراً به صورت آرام و در حال نشسته و بیشتر ترنمگونه صورت می‌گیرد.

ذکر جلی: که با صدای بلند و رسا و خوش و توام با حرکات تضرعی، اجرا می‌شود. ذکر را در نحله‌های فلسفی هم به

همراه سازهایی چون دف، تنبور، عود، نی و دوتار و تاس و گورگه انجام می‌دهند و هم بدون ساز، به صورت آواز و

ترانه‌خوانی که همراه تکرار ریتمیک یک کلمه خاص با اکسان‌های مشخص از سوی جمیع ذاکران است. مانند الله، الله –

الله، الله...

خاصیت تکرار و تسلسل در موسیقی آوایی ذکر، علاوه بر آرامشی که در درون انسان پدید می‌آورد، او را به نوعی «حضور» می‌رساند که قابل تعریف به زبان ساده نیست، چون در ماه رمضان مداومت در روزه به نوعی آرامش جسمی و روحی می‌انجامد، ذکر و مداومت در آن و بدنالش نیایش‌های شبانه‌گاهی انسان را به حیطه‌ای از کشف و شهود درونی می‌رساند که توصیف شدنی نیست.

ذکرها ریشه در اعتقادات دینی پیش از اسلام در ایران دارد و شیوه‌های بیان کلامی و آوایی آنها اغلب از گات‌هاخوانی گفته شده است، ذکر، نوعی موسیقی درون‌زای انسانی است که در عهد کهن آن را «مانتراسپنتا» یا به عبارتی «روان واژه مینوی» می‌نامیدند و امروزه به آن ذکر و زمزمه (ذکر زیرلب) و مناجات (ذکر در تنهایی) می‌گوییم، مانترها از معنای اندیشیدن می‌آید و نوعی تفکر منظم است که به آن ادات عقل، ورد، ذکر و سرو (سرود) هم گفته‌اند، ایرانیان بر این اعتقاد بودند که این روان واژه مینوی از بینش پدید می‌آید و اهورامزدا از پس آن بر می‌شود و این گواه موسیقی آوایی را در «هادخت یشت» چنین تفسیر کرده‌اند که: «سروش آن پیروزمندی است که بهتر از هر کس دروج را برمی‌اندازد».

فردوسی نیز در کهن نامه باستانی خویش سعی دارد به ما بفه‌ماند که کنش نیایش آهنگین (ذکر) دقیق‌ترین صورت برای نابودی دروغ است به همین سبب هم ادیبان ایرانی بر مسئله ذکرخوانی تاکید فراوان داشته‌اند و آن را به انحاء گوناگون سفارش کرده‌اند:

ذکر باید گفت تا فکر آورد
صدهزاران معنی بکر آورد

در داستان لیلی و مجنون ذکر عاشقانه را تعریف کرده و چگونگی آن را شرح می‌دهند:

از زبانش هرگز البته دمی
نامدی بیرون به جز لیلی همی

در نمازش ای عجب بی عمد
او ذکر لیلی آمدی الحمد او
در تشهد در رکوع و در سجود
نام لیلی بود او را در وجود

در داستان یوسف و زلیخا که از قصص قرآنی است هم به ذکر عاشقانه و ذکر مداوم (دائم) اشارت شده است:

آن زلیخا از سپندان تا به عود
نام جمله چیز، یوسف کرده بود
صدهزاران نام اگر بر هم زدی
قصد او و خواه او یوسف بدی
گرسنه بودی، چو گفتمی نام او
می شدی او سیر و مست از جام او
تشنگی اش، از نام او ساکن شدی
نام یوسف شربت باطن شدی
وقت سرما بودی او را پوستین
این کند در عشق نام دوست، این !!

ایرانیان ذکر کثیر را «ذکر دل» می نامیدند و ارباب معرفت معتقدند: کسی که به ذکر عادت کند اشارتی است از محبت حق تعالی که در دلش نشست است، به همین سبب ذکر الله، رب، یا الله، سبحان الله، الحمد لله، یا ستار، یا غفار، یا وهاب و یا مران به صورت پیوسته و آهنگین، بر زبان ایرانیان جاری بود، روایتی است که از پیامبر اکرم (ص) پرسیدند که بهترین اهل مسجد کیست؟ فرمود: آن که ذکر خدا بسیار کند.

از جمله ذکرهایی که از دسته ذکرهای توسل در ماه رمضان انجام می گرفت، ذکر دوازده امام (ع) بود که با تنوع ملودی خاصی چه با سازهای زخمهای و چه بدون ساز خوانده میشد و شیعه و سنی آن را در ماه رمضان می خواندند، که در ادامه مطلب نمونه هایی از آن را ارایه می دهم، ضمن آنکه در میان اهل حق در استان های غربی کشور ذکرهای متنوعی در توسل به مولا علی (ع) در این ماه با تنبور خوانده می شده که هر کدام می تواند برگ زرینی در پرباری موسیقی

مذهبی ایران (به لحاظ تنوع نغمگی) بیفزاید.

ذکرهایی چون یا علی هانای، مولا جانم، یار علی مولام علی در موسیقی اهل حق و الله، هوه، سید در طریقت نقشبندیه جنوب خراسان و بسیاری از نمونه‌های دیگر که با نغوش دقیق، درست و علمی به آنها، می‌توان از این آشفته بازار کساد بی‌نغمگی در حال حاضر که برای جامعه و رسانه‌ها پدید آمده، به درآمد ایرانیان همواره در طول تاریخ خداجوی و خداگو بوده‌اند و این را با تمدن و فرهنگ سترگ خود به اثبات رسانده‌اند، به همین سبب بوده که از موسیقی و نواهای آن در ایام مختلف، بهترین بهره تبلیغی و کاربردی را می‌گرفته‌اند «ذکر» از جمله این نواهاست که منطبق با حالات درونی با این ماه به کار گرفته می‌شده حال چه با ساز و چه بدون ساز و بصورت آواز یا کلام آهنگین، چرا که معتقد بوده‌اند:

چون خدا خواهد که مان یاری کند	میل‌مان را جانب زاری کند
ای خدا، زاری ز تو، مرهم ز تو	هم دعا از تو، اجابت هم ز تو
هر که را خواهی ز غم خسته کنی	راه زاری بر دلش بسته کنی
و آنکه خواهی کز بلایش واکری	جان او را در تضرع آوری

اینک نمونه‌ای از ذکر دوازده امام(ع) در اهل سنت حنفی، جنوب خراسان، تربت‌جام

ذکر دوازده امام (ع)

من ز مهر حیدرم، هر لحظه اندر دل صفاست

از پی حیدر، حسن(ع) ما را امام و رهنماست

همچو کلب افتاده‌ام، در آستان ابوالحسن (ع)
خاک نعلین حسین (ع) بر هر دو چشمم تویاست
عابدین تاج سرم، باقر (ع) دو چشم روشنم
دین جعفر (ع) بر حق است و مذهب موسی (ع) رواست
ای موالی وصف سلطان خراسان را شنو
ذره‌ای از خاک قبرش دردمندانه را شفاست
پیشوای مومنان است ای مسلمانان، تقی (ع)
گر نقی (ع) را دوست دارید، در همه مذهب رواست
عسگری (ع) نور دو چشم عالم است و آدم است
همچو مهدی (عج) یک سپهسالار در عالم کجاست؟
قلعه خیبر گرفته است، آن شهنشاه عرب
ز آنکه در بازوی حیدر، نامه الافتی است
شاعران از بهر سیم و زر سخنها گفته‌اند
«احمد جامی» غلام خاص شاه اولیاست
اولیا گل، انبیا گل، احمد مختار گل
تن گل و، پرهن گل و عمامه گل، دستار گل
(گویا شعر از شیخ احمد جام معروف به زنده پیل است)
تا حیات است بگو مومنا، تا روز ممات
فرق سر تا به کف پای محمد صلوات

روایت دوم ذکر دوازده امام (ع) منتهی به توسل (مددخواهی)

نوع اجرای ذکر: با ساز «دوتار»

ای شه دلدل سوار شاها سلام علیک

صفدر با ذوالفقار شاها سلام علیک

عاشق روی توام، من سگ کوی توام، در تکاپوی توام شاها سلام علیک

باب حسن (ع) و حسین (ع)، خسرو والاگهر، منظر اهل نظر شاها سلام علیک

زین العابدین علی (ع)، رونق دین نبی (ص)، خواننده خدایش ولی شاها سلام علیک

حضرت باقر (ع) بنام، جعفر صادق (ع) سلام، موسی کاظم (ع) امام شاها سلام علیک

شاه خراسان ما، قبله اهل وفا، رهبر هر بی نوا شاها سلام علیک

هست تقی رهبرم، شاه نقی سرورم، عسگری تاج سرم شاها سلام علیک

مهدی آخر زمان (عج)، صف شکن کافران، قبله آزادگان شاها سلام علیک

احمد جام توام، مست مدام توام، خاصه غلام توام شاها سلام علیک

آواز مددخواهی به صورت فریادخوانی سرحدی

با متر آزاد که در پایان ذکر خوانده می شود.

مددکن شاه سلطان خراسان مدد میخوایم از جمع بزرگان

مدد کن این زمان وقت مدد است مدد کن یا علی (ع) شاه مردان

محمد (ص) عاشق روی علی (ع) بود علی (ع) مشتاق به دیدار نبی بود

بیا بشنو زمن جان برادر که این مهر و محبت ازلی بود

مولای طلبان که داغ مولا دارند در هر دو جهان مظفر و منصورند

* برگرفته از کتاب «موسیقی رمضان در ایران» به کوشش هوشنگ جاوید، انتشارات سوره مهر، ۱۳